

DOĞU KARADENİZ'DE ÇAY MONO-KÜLTÜRÜ VE SOSYO-EKONOMİK DEĞİŞME

Yard. Doç Dr.
Zeki ARSLANTÜRK

"Malûm ola ki âdet-i ilâhiye ve iradet-i aliye bu veçhile olagelmiştir ki, her devlet ve cemiyetîn hali daima bir karar üzere müstakir ve vetire-i vahide üzre müstemir olmayup her bâr etvar-ı muhtelif ve hâlât-ı müteceddideye müntakıl olmaktadır."

NAİMÂ TARİHİ

Sosyal yapı ve sosyal değişme kavramları üzerinde ittifak edilmiş bir tarif bulunmamasına rağmen bu muhtelif tanımların ortak yanları alındığında Őu tarifle yola çıkabiliriz. "Sosyal yapı, bir toplumda yaşayan insan gerçeği ve insanlar arası kalıplaşmış ilişkiler sistemi ve bunların Nâimâ'nın tabiri ile "her bâr edvar-ı muhtelif ve hâlât-ı müteceddideye müntakıl olmaları" da sosyal değişmedir.

İlk insan topluluğundan bu yana toplum yapısındaki farklılaşma veya başkalaşmanın var olduğu bir gerçek olmasına rağmen değişmenin hızının her zaman ve zeminde ve her toplum için aynı olmadığı da bir gerçektir. Bir genelleme yapılacak olursa "bütün yüzyıllar içinde 19. yüzyılın Őimdiye kadarki insanlık tarihinde en çok değişen yüzyıl olduğu söylenebilir."

Bu yüzyılın en büyük özelliği sanayileşme çağının başlangıcı olmasıdır. Sanayi çağına kadar toplum çarkları yavaş yavaş dönerken bu çağla birlikte baş döndürücü bir şekilde dönmeye başlar. Toplumların eskiye nazaran tanınmayacak hale getiren bu yeni çağın tesirine bütün toplumlar gibi Türk toplumu da girer. Yeni çağın yeni sisteminin adı da liberalizm veya kapitalist ekonomisi sistemi olur. Kapitalizm ve İslâm uyumsuzluğu Türk toplumunun sanayileşme çağına geçişini de geciktiren bir sebep olur. Cumhuriyetle birlikte lâikliğin kabulü Türk toplumunu kapitalist sürece girişini sağlamış ve sanayileşme hareketi de hız kazanmış olur. Bu arada Türk ekonomisine katkı sağlayacak tarım faaliyetlerine de el atılır. Bölgelerin özelliklerine göre çalışmalar yapılır. İşte bu çalışmalardan birisi de Doğu Karadeniz Bölgesinde çay ziraatinin başlatılması ve geliştirilmesi çalışmalarıdır.

Konu adından da anlaşılacağı gibi çay mono-kültürü bağımsız değişken olarak alındığında Doğu Karadeniz Bölgesinde özellikle Artvin'in sahil kesimi, Rize ve Trabzon'da meydana gelen sosyo-ekonomik değişmeyi kapsamaktadır. Bilindiği gibi bir sosyal yapıya giren her yenilik onda şu üç şeyi icra eder; a) Eskiye tebdil eder, b) Eskiye tağyir eder, c) Eskiden bazı şeylerde ibka eder. Bu sebeple bir sosyal yapıda meydana gelen değişimleri tesbit edebilmemiz için her şeyden önce şu soruya cevap aramamız gerekir; Bir sosyal yapıya giren yenilik ona ne getirdi, ondan ne götürdü ve neyi ibka etti? Aynı soruyu çay yeniliği için sordüğümüzde araştırmanın amacını da tesbit etmiş oluruz.

Araştırma için başlangıçta kullanılan önerme :

"Her yenilik değişiminin sebebi olduğuna göre
Çay ziraati de Doğu Karadeniz için bir yeniliktir.
Dolayısıyla çay sebebiyle Doğu Karadeniz
Bölgesinde birtakım değişimler olacaktır."

şeklinde dir.

Böyle bir faraziyeyi test edebilmek için öncelikle çay yenilik alanlarına ve çay tarihine bir göz atmak gerekti. Devamla çayın yayılma aşamaları ele alındı. Bölgeyi baştan aşağı ele alıp meydana gelen sosyo-ekonomik değişmeyi tesbit etmek güç ve hatta imkânsız olduğundan tek bir köyün sosyo-ekonomik yapısını ve bu yapıdaki değişim ele alınmıştır. Veriler elde edilirken

gözlem'e dayalı anket ve mülakat metodları meyanında fotoğraf tekniğinden de azami istifade edilmiştir. Araştırmanın yürütülmesi esnasında birtakım güçlüklerle karşılaşılması tabiidir. Bunlar ülkemiz kırsal alanları üzerinde çalışmak isteyen her sosyal ilim erbabının karşılaştığı güçlüklerdir.

Ülkemiz ekonomisinde önemli bir yer işgal eden çay ziraati Doğu Karadeniz Bölgesinde özellikle üç ilde yapılmaktadır. Bu iller Rize, Trabzon ve Artvin'in sahil kısımlarıdır. Çay tarımı Rize'de bir mono-kültür karakteri arzemesine karşılık, Trabzon'un batısı ve Artvin'in sahil kısımları hariç diğer bölgelerde diğer tarım ürünleri ile birlikte yapılmaktadır. Ayrıca Tirebolu' da faaliyete geçmiş bir çay fabrikası mevcut olmasına rağmen Giresun ve Ordu için fındık tarımı hala önemini korumaktadır.

Prof. Darkot'a göre, doğuda Sovyetler Birliği sınırlarından başlayıp Rize dağlarının doruk çizgisini takip ederek batıda Rize ilini Trabzon ilinden ayıran sınırla (Of yakınında) çerçeveselendirilen Rize yöresi, bölgenin en yüksek ve en fazla yağış alan yeri olması, gayet gür ve sık ormanlarla kaplı bulunması, çay ziraatinin ekonomik faaliyetin temelini teşkil etmesi gibi özellikleri ile başlı başına bir coğrafi ünite teşkil eder. Ayrıca Karadeniz kıyısı yalı şeridinde kışların soğuk, yazların da sıcak dalgalarından korunmuş olması dolayısıyla bu şerit bölgede turuncgiller ve çay ziraatinin optimum sahası sayılır (1).

Bugün için çay tarım sahası Rize bölgesinin sınırlarını aşmış batıya doğru süratli bir yayılma göstermekte, yavaş yavaş Giresun ve Ordu yöresini de etkisi altına almaktadır.

Doğu Karadeniz Bölgesinde topoğrafyanın arızalı oluşu sebebiyle köylerin alanı küçük ve ziraate müsait topraklar dağınıktır. Çoğu köylerin alanı 2000-5000 dekar civarındadır. 20000 dekara

kadar ulaşan köyler de mevcuttur. Fakat bunların sayısı fazla değildir. Şahıs başına düşen arazi miktarı da düşük bir değer arzeder. Arazinin zaman içerisinde artan nüfus sebebiyle daha küçük parçalara bölünmüş olması geçim darlığının ve neticede gurbetçiliğin esas sebebidir. Ekonomik faaliyetin umumiyetle tarıma dayalı olduğu bölgede toprak, besleyemeyeceği nüfusu devamlı olarak göç ve gurbetçiliğe zorlamaktadır. Ancak gelişen çay tarımını bölgenin makûs kaderini değiştirmiş Doğu Karadeniz insanının hayatında yeni bir dönem başlatmıştır.

Çay öncesi Doğu Karadeniz bölgesi geçimlik bir ekonomiye sahiptir. Mısır tarla ziraatinin rakipsiz bir ürünü idi. Köylerde tarlaların % 90'ından fazlasını işgal ediyordu. Arazinin bölünmesi ve nüfusun artması sebebiyle mısır ihtiyacı karşılamaktan uzak kaldı. 1950 öncelerinde kapalı ekonomiye sahip köylerde ihtiyaç trampa suretiyle giderilirdi. Sahilde ise Samsun'dan deniz motorları ile mısır getirmek suretiyle açık kapatılırdı.

Bölgede hakim mono-kültür mısır olmasına rağmen her aile kendi ihtiyacına cevap verebilecek belirli sebze çeşitleri yetiştirir. Kara lahana, fasulye, kabak, salatalık sebzelerin en yaygın olanlarıdır. Taze soğan, domates, patates, biber sebze bahçelerinde rastlanan diğer türler arasında yer alır. Genellikle bunlar için tarlalarda özel bir yer ayrılmaz. Mısır tarlaları içerisinde yetiştirilirler.

Doğu Karadeniz'de pirinç ve kenevire ayrılan sahalara çok küçüktür. Vadi tabanlarında yetiştirilen pirincin istihsal miktarı bugün çok azalmıştır. Kendir ve kenevirde ise giyim eşyası yapmakta yararlanılırdı. Ayrıca ip ve organ ihtiyacı da kenevirde giderilirdi. Ewelve küçük el tezgâhlarında ince kenevir lifleri ile fanila dokunurdu. Artık bugün yörede böyle bir faaliyete rastlanmamaktadır.

Araştırma sahamıza giren bölgede oldukça çeşitli meyve türleri yetiştirilir. Fakat bunlardan iktisadi değeri olanlar azdır. Bazı köylerde halkın satarak bir miktar gelir elde ettiği meyvelerin başlıcaları fındık, mandalina ve elmadır. Fındık ziraati doğudan batıya doğru gidildikçe artar. Ordu ve Giresun bölgelerinde fındık hala hakim mono-kültür karakterini taşımaktadır. Bölgenin doğusunda bugün için yemeklik fındık bulmak bile zordur. Çay ekim alanlarının doğudan batıya kayması ile zamanla

bu bölgelerde de fındık üretiminin azalacağı söylenebilir. Zira çay özellikle mısır ve fındık bahçelerinin yerini almaktadır.

Rize ve Artvin'in sahil kesimlerinde yetiştirilen turunçgillerin ekim ve dikim alanlarında bugün için bir azalma mevcut değildir. Yöre insanı için bunlar çayın yanında ekonomik değere sahip ürünler arasında yer alır. Bölgede yetiştirilen meyvelerden kiraz, dut, üzüm, incir, ceviz, kestane, ayva, muşmula, nar, hep yerinde tüketilirler; herhangi bir ekonomik değere sahip değildirlerdir.

Kıyı kesiminde ziraat ekonominin temelini teşkil etmesine karşılık dağlık bölgelerde hayvancılık önem kazanmaktadır. Tabii şartların -yeryüzü şekilleri, yükseklik, iklim faktörlerinin- kıyından içeriye doğru gidildikçe değişmesi iki farklı ekonomik faaliyet sahasının doğmasına sebebiyet vermiştir. Ancak sahil kıyılarında ziraatin özellikle çay ziraatinin gelişmesi sebebiyle hayvan besleme zorlaşmışsa bugün aynı olguyu iç kısımdaki köylerde de görmek mümkündür. Zira çay ziraati yöre halkının bütün zamanını işgal edecek bir hal almıştır.

Doğu Karadeniz insanı için en önemli gelir kaynakları arasında sahil kısımlarında balıkçılık ve dağ köylerinde ise arıcılıktır. Her iki faaliyet alanı günümüzde önemini korumakta ise de modern usullerle balıkçılık ve arıcılıkta fenni kovan kullanma henüz daha istenilen seviyede değildir.

Bütün bu saydığımız iktisadi faaliyet alanları ile birlikte Doğu Karadeniz insanı için yepyeni bir ekonomik imkân sağlayan bir diğer ekonomik faaliyet sahası da çay ziraatidir. Çay ziraatinin Doğu Karadeniz'de başlangıç tarihi 1920-1922 yıllarına rastlar. Ancak daha önce 1888 yılında Japonya'dan getirilen çay tohumlarının Bursa'da yetiştirilmesi denenmiş ise de çayın ekolojik şartları ve dikim tekniği tam olarak bilinmediğinden neticeye varılamamıştır.

Ülkemiz şartlarında çayın yetiştirilmesi fikri ilk olarak zamanın Ziraat Profesörü Ali Rıza Erten tarafından ortaya konulmuştur. 1924 yılında çıkarılan 407 sayılı kanunla ilk ciddi girişimler yapılmış, Ziraat Umum Müfettişi Zihni Derin tarafından 1924 yılında Batum'dan getirilen çay tohumları ile şimdiki Çay Araştırma Enstitüsü'nde çalışmalara başlanılmıştır. Ne yazık ki

yapılan çalışmalar üreticilerce benimsenmediğinden 1933 yılına kadar herhangi bir ilerleme kaydedilememiştir. 1935-1937 yıllarında konu yeniden gündeme gelmiş ve 1940 yılında çıkarılan 3788 sayılı kanunla kanunun vesayeti altına alınan çay ziraatine daha fazla ehemmiyet verilmiş, üreticilerin ilgileri artırılarak çay ekili-dikili alanları ve tesisleri hızla gelişmeye başlamıştır.

Düzenli olarak ilk çay ekim ve dikim denemelerinin yapıldığı 1922'den 1939-40 yıllarına kadar geçen uzun bir zaman fasılasıdır. Çay yeniliğinin bu kadar geç kabulünün muhtelif sebepleri vardır: Toplumdaki sosyal sistem mukavemetleri, yenilik ajanlarının toplum yapısını yani elde mevcut malzemeyi bilmemeleri, metod bilmezlik, bürokratik engeller, tesislerin yokluğu bunlar arasındadır. Aslında bu durum her yeni için geçerlidir. Zira "bir fikir veya pratik, bütün çiftçiler tarafından aynı zamanda kabul edilemez. Fërdler bir zaman süreci içerisinde yeniliği kabul ederler."

ÇAY KURUMU GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
(Tarım Dairesi Başkanlığı)

1979 YILINDA ÇAY ALANLARI ve YAŞ ÇAY ÜRÜNÜ ÜRETİMİ

İL ve İLÇE ADI	Çayla İstihgal Eden		ÇAY DİKİM ALANI (Dekar)	1979		Dekara Verim Kg.	Kilo Fiat TL. Krş.
	Köy, mah. Adedi	Çiftçi Adedi		Yaş	Çay Ürünü Kg.		
RİZE Merkez	179	49.810	173.333	210.100.307.2	1212	14.50	
Kalkandere	32	9.666	34.956	39.642.814.2	1134	14.50	
Çayeli	65	16.884	66.828	68.933.642.8	1032	14.50	
Pazar	64	13.758	41.070	42.641.884	1038	14.50	
Ardeşen	37	8.505	26.112	27.410.725.4	1049	14.50	
Fındıklı	21	5.007	17.685	16.562.051.1	936	14.50	
İkizdere	15	832	1.753	1.106.888.5	631	14.50	
Çamlıhemşin	19	1.286	2.227	1.864.374.4	837	14.50	
İL TOPLAMI	452	105.748	363.964	408.262.687.6	1121		
ARTVİN Borçka	14	2.748	11.785	8.728.080.-	741	14.50	
Hoşa	33	5.600	21.843	17.425.644.9	798	14.50	
Arhavi	35	5.005	19.346	17.178.353.9	888	14.50	
İL TOPLAMI	82	13.353	52.974	43.332.078.8	818		
TRABZON Merkez	19	1.579	3.603	1.860.067.7	516	14.50	
Of	91	20.118	73.835	75.843.015.2	1027	14.50	
Sürmene	51	8.304	17.776	11.345.639.8	638	14.50	
Araklı	26	2.324	3.425	2.290.506.-	668	14.50	
Çaykara	12	1.537	2.013	1.758.821.6	873	14.50	
Yomra	15	320	515	190.991.5	370	14.50	
Arsin	18	326	387	153.127.5	395	14.50	
Akçaabat	8	38	71	28.758.7	405	14.50	
Vakfıkebir	63	2.171	3.596	2.030.665.-	564	14.50	
İL TOPLAMI	303	36.717	105.221	95.501.593.-	907		
GİRESUN Merkez	40	480	650	142.270.5	219	14.50	
Bulancak	14	136	218	41.061.-	188	14.50	
Keşap	39	614	640	287.917.5	450	14.50	
Espiye	17	664	860	467.584.5	543	14.50	
Tirebolu	44	2.218	4.895	2.726.292.3	557	14.50	
Görele	43	1.088	1.589	697.323.5	439	14.50	
Eynesil	13	1.957	4.324	3.488.645.5	806	14.50	
İL TOPLAMI	210	7.157	13.176	7.851.094.8	596	14.50	
ORDU Merkez	3	15	21	4.052.-	193	14.50	
Perşembe	19	373	589	164.988.-	280	14.50	
Fatsa	5	29	68	5.204.5	76	14.50	
İL TOPLAMI	27	417	678	174.244.5	257		
GN. TOPLAM	1054	163.392	536.013	555.121.698.7	10.35		

**ÇAY ZİRAATİNİN BİR YENİLİK OLARAK KABUL
ve YAYILMA MERHALELERİ**

Tablo 1 : Çay Ziraatının Bir Yenilik Olarak Kabul ve Yayılmasında 1. Merhale

Yıllar	Ekili-Dikili Alan (Dekar)	Yaş Çay Yaprağı İstihsalı (Kg)
1939	2.131	815
1940	9.895	885
1941	11.081	2.700
1942	12.302	32.916
1943	15.075	68.346
1944	17.606	160.244
1945	20.370	225.088
1946	23.710	382.315
1947	28.375	411.319
1948	29.889	647.421
1949	29.850	679.063
1950	29.925	883.555
1951	30.061	1.444.295
1952	38.955	1.876.740
1953	49.359	2.276.593
1954	62.940	3.214.142
1955	71.843	5.438.028
1956	80.597	6.997.222

Kaynak : Çay-Kur Genel Müdürlüğü Tarım Daire Başkanlığı Arşivi.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi 1939-40 yıllarına kadar çay yeniliği Doğu Karadeniz Bölgesi'nde henüz kabul edilmiş bir durumda değildir. Ancak 1956 yılından itibaren 1965 yıllarına kadarki ikinci merhalede ekili-dikili alanlar genişler ve hızlı bir yayılma gösterir.

Tablo 2 : Çay Ziraatının Bir Yenilik Olarak Kabul ve Yayılmasında 2. Merhale

Yıllar	Ekili-Dikili Alanlar (Dekar)	Yaş Çay Yaprağı İstihsalı (Kg)	Üretici Sayısı
1957	104.404	10.976.097	58.843
1958	117.079	14.364.505	50.076
1959	122.333	18.647.347	61.625
1960	134.880	25.921.176	63.497
1961	149.518	24.230.527	68.188
1962	159.447	37.540.427	79.733
1963	175.352	45.574.370	85.365
1964	190.281	45.320.017	91.254
1965	196.018	59.620.433	94.273

Kaynak: Çay-Kur Genel Müdürlüğü Tarım Daire Başkanlığı Arşivi.

Tablodan da anlaşılacağı gibi 1956 yılında çay ekili-dikili alanları 80.579 dekar iken 1965 yılında 196.018 dekara, yaş çay yaprağı istihsalı de 6.997.222'den 59.620.433 kg'a yükselmiş, üretici sayısı da 11.976'dan 94.273'e ulaşmıştır.

1965 yılı çay kültürü için dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonradır ki yayılma ve kabul vetireleri hızlanır. Çay ekim ve dikim sahaları Rize ili merkez olmak üzere Trabzon, Giresun, Ordu ve Artvin ilinin sahil bölgelerini de kapsar.

Tablo 3 : Çay Yeniliğinin Yayılma ve Kabul Süresinde 3. Merhale (1966-1979 Yılları Arası)

Yıllar	Ekili-Dikili Alanlar (Dekar)	Üretici Sayısı	Yaş Çay Ürünü (Kg.)
1966	217.245	100.708	109.097.193
1967	234.677	106.466	100.500.911
1968	361.205	117.393	126.916.590
1969	273.110	125.114	160.140.643
1970	278.803	129.620	153.330.020
1971	283.513	135.559	173.347.007
1972	361.840	137.388	216.717.817

1973	404.826	117.349	196.196.680
1974	450.250	137.870	202.022.604
1975	502.876	127.732	261.813.266
1976	520.051	135.348	300.932.855
1977	523.528	141.548	396.525.921
1978	528.448	150.298	449.426.406
1979	536.013	163.396	555.121.698

Kaynak : Çay-Kur Genel Müdürlüğü Muhasebe Arşivi ve DİE İstatistik Yıllıkları.

Artık bu aşamadan sonra çay yeniliği Doğu Karadeniz insanı ve toprakları tarafından kabul görmüş durumdadır. 1939-40 yıllarında ekili-dikili alanlar 2131 dekar iken 1979 yılı itibarıyla 536.013 dekara, üretici sayısı 1979'da 163.396 olmuş, yaş çay yaprağı istihali de 555.121.698 kg'a yükselmiştir. Bir cümle ile söyleyecek olursak, "Günümüzde çay kültürü Doğu Karadeniz'in mümeyyiz vasfı olup, yöre insanının sosyo-ekonomik hayatında önemli fonksiyonlar icra etmektedir."

Çay ziraatinin Doğu Karadeniz insanının hayatında icra ettiği ilk fonksiyon şüphesiz ki iktisadidir. Zira çay ziraatine geçmeden önce Doğu Karadeniz'e zirai faaliyetler sadece yöre insanının kalabalık nüfusunu besleme amacına göre ayarlanmış ve ziraat ancak geçim ekonomisi sınırları içinde kalmıştı. Balıkçılık ve gurbetçilik de, ikinci derecede geçim kaynakları arasında idi. Orman köyleri için hayvani ürünler, ağaçtan yapılma çanak, çömlek, şimşir kaşık, yayık ve tekne diğer gelir sağlayan kaynaklar arasında idi. Ancak çay ziraatinin bölgeye girişinden sonra zirai faaliyetler tamamen çaya yönelmiş, yukarıda zikrettiğimiz birçok faaliyet sahaları da bugün terkedilmiş durumdadır. Aşağıdaki tabloda çay ziraati ile birlikte bölgede meydana gelen ekonomik değişme ve gelişmenin seyrini açıkça görmekteyiz.

Tablo 4: Çay ve Doğu Karadeniz'de Ekonomik Gelişme

Yıllar	Çay Yaprağı Üretimi (000.Ton)	Fiyatı (Kg/TL..)	Toplam Gelir (000.TL..)	Ü. Sayı (000.K)	Fert Baş. Gel. (TL..)
1	2	3	4	5	6
1950	0.8	1.75	1.458.7	12.0	121.8
1951	1.4	1.75	2.527.5	16.9	149.7
1952	1.9	1.75	3.284.3	31.0	106.1
1953	2.3	1.75	3.984.0	34.7	114.9
1954	3.2	1.90	6.106.9	43.6	140.2
1955	5.4	1.98	10.767.3	45.3	237.5
1956	6.7	2.03	13.595.0	50.8	267.4
1957	11.0	2.50	27.440.2	58.8	466.3
1958	14.4	2.50	35.911.3	59.1	607.9
1959	18.4	3.00	55.252.0	61.6	896.6
1960	25.9	3.00	77.763.5	63.5	1.224.7
1961	24.2	3.00	72.691.6	68.2	1.066.0
1962	37.5	3.00	112.621.3	79.7	1.412.5
1963	45.6	3.00	136.723.1	85.4	1.601.6
1964	49.3	3.00	135.960.1	91.3	1.489.9
1965	59.6	3.00	178.861.3	94.3	1.897.3
1966	101.1	3.50	358.840.2	100.7	3.513.5
1967	105.5	3.50	351.753.2	106.5	3.303.9
1968	126.9	3.50	444.208.1	117.4	3.783.9
1969	160.1	3.50	560.492.3	125.1	4.479.9
1970	153.3	3.50	536.655.1	129.6	4.140.2
1971	173.3	4.00	693.388.0	135.6	5.115.0
1972	216.7	4.00	866.871.3	137.4	6.309.7
1973	196.2	4.50	882.855.1	117.4	7.523.6
1974	202.0	6.25	1.262.641.3	137.9	9.158.2
1975	261.8	7.50	1.963.599.5	127.7	15.372.8
1976	300.9	8.50	2.557.929.3	135.3	18.898.9
1977	396.5	10.50	3.965.259.2	141.5	28.013.5
1978	449.4	12.00	5.393.116.9	150.3	35.885.0
1979	551.1	14.50	8.049.264.6	163.4	49.263.5
1980	476.1			178.5	
1981	192.3			177.8	
1982					
1983					

Kaynak : Çay-Kur Genel Müdürlüğü Tarım Daire Başkanlığı
Muhasebe Arşivi ve DİE İstatistik Yıllıkları

Tablonun bizim için önemli olan tarafı, çay ziraatinden müstahsilin eline yıllar itibariyle ne kadar nakit paranın geçtiğidir. 1950 öncelerinde çok düşük bir gelir düzeyine sahip olan Doğu Karadeniz insanı 1983 yılı itibariyle yalnız çaydan 35 milyara yakın bir gelir elde etmiştir.

Burada akla şöyle bir soru gelmektedir: "Çay mono-kültürüne bağlı olarak zuhur eden böyle bir ekonomik gelişmenin bölge insanının maddi-manevi hayat tarzına ne gibi tesirleri olmuştur?" Meseleyi test edebilmenin bütün çay ziraatinin yayılma alanları için imkânsız olduğu ortadadır. Bu sebeple bir örneklem vasıtasıyla konuya yaklaşım sağlamak daha kolay ve sağlıklı olacağı kanaatindeyiz. Örneklemenin ana kütleyi temsil yeteneğinin göz önüne alındığını da burada yeri gelmişken belirtmek isterim.

GEÇİTLİ KÖYÜ ÖRNEĞİ

Genel Bilgiler

Köylülerin ifadesine göre bundan takriben 250-300 sene önceleri kurulan Geçitli Köyü Trabzon'un Of kazasına bağlı, ilçe merkezinden 19 km. uzaklıkta, Baltacı Deresi Vadisi'nde; vadinin batı yakasında kurulu bir orman içi köyüdür. Batısında Pınarca Köyü, doğusunda Yeniköy, kuzeyinde Doğanköy, güneyinde ise Baltacı Deresi'nin çıktığı Doğu Karadeniz'in yüksek yaylaları bulunur. Yeniköy'le arasındaki sınırı dere yatağı izler.

Denizden yüksekliği 550 m'dir. Her mevsim yağmur alması dolayısıyla bitki örtüsü zengin bir görünüm arzeder. Köye yakın ormanlardaki ağaçlar kışın yapraklarını dökmesine karşılık çay bitkisinin her mevsim yapraklarını muhafaza etmesi köyde yeşilliğin devamını sağlar.

Ormanlık arazi ile birlikte köyün yaklaşık 19 bin dönüm arazisi bulunmaktadır. Ormanlık arazi 16.000 dönüm, ziraat için kullanılan arazi 1000 dönüm civarında diğer arazi ile otluk ve otlak olarak kullanılmaktadır. Köyde 10 dönümden ziyade tarla arazisine sahip aile yoktur.

Geçitli köyünün nüfusu 1980 Genel Nüfus Sayımı'na göre 810 kişi ve hane sayısı da 152'dir. Nüfus kütüğüne kayıtlı olanların sayısı ise 1551 kişidir. Buna göre köyde hane başına düşen arazi miktarı 6,6 ve kişi başına da 0,2 dönüm olmaktadır. Aslında 1000 dönümlük araziye 810 kişi kullanılmaktadır. Dolayısıyla mevcut arazinin kişi başına düşen oranı 2,2 dönümü bulur. Yukarıdaki rakamlar bize Doğu Karadeniz'deki gurbetçiliğin gerçek sebebini de ifade etmektedir. Aile başına düşen arazi miktarı çok küçük olduğu için bu arazi parçası kardeşlerden biri tarafından işletilir. Diğerleri geçimlerini gurbette çalışarak temin ederler.

Geçitli'de çay öncesinde geçimlik bir zirai ekonomi mevcuttu. Hakim ziraat mısır idi. Yetiştirilen sebzeler arasında kara lahana, fasulye, kabak, salatalık, taze soğan, patates ve domates en çok rastlanan türler arasındadır. Genellikle bunlar için tarlalarda özel bir bahçe ayrılmaz. Mısır tarlaları içerisinde yetiştirilirler. Meyveler ise kiraz, armut, elma, erik, ayva ve fındıktır. Bunlardan da iktisadi değeri olanlar azdır. Çay öncesinde fındıktan çok az miktarda gelir elde edilirdi. Bugün için köyün birinci geçim kaynağı çaydır. Ancak 1950-1970 yılları arasında gurbetçilikten elde edilen gelir köyü daha çay öncesinde bölgenin zengin köyleri arasına sokmuştu. Gurbetçiliğin başka bir fonksiyonu da köyle şehir arasındaki teması sağlamış olmasıdır.

Geçitli köylüsünün çiftçilik dışında esas mesleği inşaatçılıktır. Gençler arasında oto tamirciliğine yönelenlerin sayısı 8'dir. Daha önce Avrupa'ya gitmiş olan işçiler de geri dönmüşlerdir. 1980'den bu yana Libya, Suudi Arabistan, Kuveyt ve diğer Ortadoğu ülkelerine müteahhit veya işçi olarak gidenlerin sayısı ise 30 kişiyi bulmaktadır.

Nüfus kayıtlarına göre köyde halen 741 kişi daimi veya geçici olarak dışarda yaşamaktadır. Köydeki yerlerini satıp dışarıda yerleşen aile sayısı 8'dir. Son zamanlarda çay ziraati dolayısıyla gurbete çıkmayanların sayısında belirli bir artış gözlenmektedir. Gençlerden hemen hemen hepsi gurbete çıkarken yaşlılar köyde yaşamayı tercih etmektedirler.

Geçitli'de hakim yerleşme tipi dağınık yerleşmedir. Topoğrafyanın arızalı oluşu sebebiyle ziraat alanları arazinin muhtelif kısımlarına dağılmış durumdadır. Arazi darlığı sebebiyle herkes evini müsait bir tarlasının baş tarafına kurmuş, diğer topraklar

ise evden veya köyden uzakta kalmıştır. Bu dağınıklık ve uzaklık, köylünün toprağını gereği gibi değerlendirmesine mani olmakta, tarlasına ve bahçesine lüzumlu ihtimamı göstermesini engellemektedir. Ayrıca ziraat alanlarının bu dağınıklığı, köylünün zaman kaybetmesine, mahsulün sırtta taşınması sebebiyle de çok yorulmasına neden olmaktadır.

Köy yer yer % 45'e varan bir arazi eğimine sahiptir. Bu nedenle de tarım aleti olarak bel ve kazma gibi el aletlerinden başka bir şey kullanılmaz.

Çay ziraatine gelince. Geçitli Köyü'nde ilk çay ziraati denemelerinin 1948 yılına rastlamasına rağmen, çay bahçelerinin genişletilmesi çalışmaları 1950 yıllarına rastlar. Çay fidan veya tohumunun toprağa dikilip büyümesi ve ürün elde edilebilmesi için ihtiyaç duyulan zaman göz önüne alınacak olursa çayın ekonomik tesirinin başlangıç tarihi de daha sonraları vuku bulur.

1974 yılından itibaren çayın Geçitli Köyü'ne ekonomik katkısı, müstahsil sayısı, ekili-dikili alanlar ve yaş çay yaprağı üretimi şöyledir :

Tablo 5 : 1974-79 Yılları Arası Geçitli Köyü'nde Çay Ziraati

Yıllar	Ekili Alanlar (Dekar)	Yaş Çay Yaprağı Ü.	Üretici Sayısı
1974	327	110.827	135
1975	355	135.674	160
1976	357	190.105	162
1977	357	253.769	162
1978	357	300.680	168
1979	358	408.669	165

Kaynak : Çay-Kur Genel Müd. Muh. Arşivi Özel Bülteni.

Tabloya dikkat ettiğimizde şunları görmekteyiz : Geçitli'de 1974 yılında çay yeniliğinin yayılma ve kabul vetiresi tamamlanmış durumdadır. 1975 yılından sonra ekili alan ve üretici sayısında önemli bir değişiklik gözükmemektedir. Ancak burada dikkat edilecek diğer bir hususta yukarıda zikrettiğimiz köye ait 1000 dönüm araziden ancak yaklaşık 358 dönümü çay ziraatine

ayrılmış olduğudur. Bu da toplam zirai alanın 1/3'ü etmektedir. Geri kalan kısımda ise, çoğunlukla mısır tarımının yapılmasının sebebini sordüğümüzda köylülerin verdiği cevap şu olmuştur : "Bir gün devlet çayı satın almazsa aç kalırız." Bu cevaba istinaden halâ çay yeniliğine karşı köyde bir direnmenin var olduğu söylenebilir.

Tablo 6 : 1974-79 Yılları Arası Geçitli Köyü'nde Çaydan Elde Edilen Gelir

Yıllar	Yaş Çay Yap. Ür. 1 Kg Yaş Çay Ür. Say. Üretici Baş. Düşen Gelir	(Kg)	Fiyatı (TL.)		
1974	110.827	6.25	135	5131	
1975	135.674	7.50	160	6360	
1976	190.105	8.50	162	9975	
1977	253.769	10.00	162	15665	
1978	300.680	12.00	168	21477	
1979	408.669	14.50	165	35272	

Kaynak : Çay-Kur Genel Müd. Muh. Arşivi

Yukarıdaki tabloya 1983 yılını da eklersek çay alım yerlerinde elde ettiğimiz bilgilere göre 25.000.000 TL. gelir elde edildiğini öğrendik. Buna göre 1983 yılında üretici başına ortalama düşen para 152 bin TL. olmaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz diğer gelirlerle birlikte Geçitli Köyü'nde yüksek bir maddi refahın var olduğu söylenebilir.

Bundan sonraki bölümde Geçitli Köyü'nde meydana gelen maddi ve manevi değişimleri konu edineceğiz.

GEÇİTLİ KÖYÜ'NDE DEĞİŞEN VE DEĞİŞMEYENLER

Ulaşım ve Haberleşme

1960'dan önce köyde motorlu vasıta yokmuş. Bu tarihten sonra devlet orman ürünlerini değerlendirmek için yol yapımına başlamış. Yolun yapımı için her köy kendi bölgesine düşen kısmı imece usulü ile yapmış, devlet de araç yardımıyla bulunmuş. Ancak bu kamyonların işleyebileceği bir yol idi. 1960'dan sonra gelişen çay ziraati ve çay yapraklarının fabrikalara taşınması zarureti yolun daha düzgün bir hale getirilmesini gerektirmiş, 1975 yılından itibaren köye her mevsim motorlu vasıtalarla gitme imkânı doğmuştur.

Köyde 1960 öncelerinde en önemli nakil vasıtası insan, özellikle kadınlar idi. Uzak mesafeler için at kullanılmış. Bu gün motorlu araçlarla her türlü yük ve eşya nakliyatı yapılmakta ise de, köy içi iş ve güçte kadınlar yük taşımaya devam etmektedirler.

Geçitli Köyü'nde halk yazın yaylacılık yapar. 1978'den önce yaylaya yaya ve atla gidilirdi. Şimdi ise motorlu vasıtanın gide-medigi yayla hemen hemen yok denecek durumdadır.

Köyde 1979 yılında yapılmış 300 abonelik bir telefon sant-ralı mevcuttur. PTT'nin kuruluşu 1977 yılına rastlamaktadır. Daha önceleri mektup ve telgraflar nahiye veya kazadan gidilip alınmış. Köyler arası haberleşme de haberciler vasıtasıyla sağlanılmış.

Kitle haberleşme araçlarından radyo köyde her evde mevcuttur. Doğu Karadeniz'in köylerine nazaran Geçitli'de TV sayısı çok azdır. Buna sebep yaşlıların baskısı ve gençlerin köyde uzun müddet kalmamaları olsa gerek.

Şehirle Temas ve Şehirleşme Eğilimleri

Köyde 1950 öncesine nazaran şehir-köy ilişkilerinde önemli derecede değişimler göze çarpmaktadır. Buna sebep gurbetçilik ve gelişen ulaşım ve haberleşme imkânlarıdır. Kendileri ile ko-

nuştığımız 40 kişiden ancak 7'si 1950'den önce kazaya veya büyük şehire gittiklerini ifade ettiler. Bu sayı kadınlar arasında ise 2 gibi çok düşük bir durumdadır. Aynı durum 1960 sonrası için sorulduğunda erkeklerde bu oran yüzde yüze, kadınlarda da % 90'a vardığı müşahede edilmiştir. Yazın köyde çalışan kadınlar kışın kocası köye gelmeyecekse kocasının yanına gitmektedir.

Tablo 7 : Köylülerin İmkânları Müsait Olsa Herhangi Bir Şehre Yerleşip Yerleşmek İsteyip İstemedikleri

Cevap Türleri	Erkek	Kadın	Toplam
Evet	21	17	38
Hayır	19	13	32
Kararsızım	10	10	20
Toplam	50	50	100

Doğu Karadeniz'deki köylerde bütün iş-güç kadınlar tarafından yapılır. Kocaları gurbette olduğu için onları senenin belirli zamanlarında görme imkânları vardır. Kadınların sırtlarından halâ sepet inmemiştir. Ancak sepetin içindekiler değişmiştir. Eskiden bu sepette mısır, hayvan gübresi vs. taşırken şimdi fazladan çay da taşımaktadır. Bu nedenle kadınların köyden kaçma arzusunu ben bu sebeplere bağlamak istiyorum.

Meskenler ve Geleneksel Yöre Mimarisi

Karadeniz Bölgesi kendine has yerleşme şekli ve mesken özelliklerine sahiptir. Oldukça yüksek dağları, dik yamaçları, derin vadileri ve bol akarsuları ile ülkemizin en güzel köşelerinden birisi olan Karadeniz Bölgesi geleneksel mimarisiyle de bu güzelliği bütünler.

Yörede eskiden evler ahşap idi. Orman alanlarının fazla oluşu buna imkân veriyordu. Nüfusun artması, orman ürünlerine konulan kısıtlamalar zamanla geleneksel mimarinin yerini betonarme binalara bırakmaya zorlamıştır.

Umumiyetle her aile oturmak için bir eve, zahire koymak için serender adı verilen dört veya sekiz tekerlekli ahşap kolon-

lar bölgenin rutubetini büyük ölçüde kırarak ahşap ızgaralı bir binaya ve alaf koymak için yine ızgaralı bir dama sahipti. Şimdi ise bunların yerini betonarme binaların aldığını görmekteyiz.

Geçitli'de yeni yapılan binaların hemen hepsi betonarmedir. 40'a yakın betonarme binadan tek katlı olanı yoktur. Evler erkek çocukların sayısına göre ayarlanmakta ve apartman tipinde dairelerle donatılmaktadır. 3-5 katlı apartmanların varlığı hemen köye girişte dikkati çekmektedir.

Bölgenin yağışlı ve nemli iklimine müsait olmayan bu betonarme binaların sağlık açısından birtakım mahzurları olduğu gibi, apartman hayatının şehirlerde doğurduğu mahzurları da ortaya çıkaracağı ve sosyal yapıya olumsuz tesirleri olacağı şimdiden söylenebilir.

Binaların bu dış görünüşlerinin değişmesi yanında iç tezyinat ve tefrişatının da değiştiğini görmekteyiz. Evlerde mutfak düzeninin kurulması, şömine tipindeki ocak şeklinin terkedilerek yemeklerin kuzine adı verilen sobalarda pişirilmesi, odalarda modern şekilli sobaların mevcudiyeti, elektrikli ev aletlerinin kullanılması, duvarların fayans ve (ya) kağıt kaplama olması, yer yer kadife perdelerin pencerelerde kullanılması binalardaki iç tezyinat ve tefrişatın da değiştiğinin ifadesi olmaktadır. Ayrıca köyde hemen hemen her evde buzdolabı, porselen yemek takımları, mobilya, bütangaz ocak mevcuttur. Radyo sayısı çok fazla olmasına karşılık TV'nin azlığı dikkati çekmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi köyde telefonu bağlanmayan çok az ev kalmıştır. Ayrıca her ailenin bir dikiş makinesi de vardır.

Köyde yemekler eskiden tahta kaşıkla yenirmiş. Şimdi ise metal kaşık-çatal kullanılmakta, bulaşık malzemesi olarak da sabun ve deterjan kullanılmaktadır. Çamaşırlar için ise, her türlü deterjan markalarının kullanıldığı köylülerce ifade edilmiştir.

Buraya kadar tesbit etmeye çalıştığımız hususlar kültürün maddi yapısı ile ilgili hususlardı ve bunları resmetmekte mümkündür. Ancak Doğu Karadeniz'de yalnızca değişen maddi yapı değildir. Bir toplumda yaşayan insan gerçeği ve insanlar arası kalıplaşmış ilişkiler sistemi" şeklinde tarif edebileceğimiz sosyal yapı da birtakım değişmelerin vukua gelmesi meselenin diğer bir yönünü meydana getirmektedir.

Aile Yapısı ve Akrabalık İlişkileri

Cemiyet hayatı insanlar için alın yazısıdır. Bu sebeple "İnsan tab'an medenidir" diyordu. İbn Haldun. Sosyologlara göre de aile cemiyetin nüvesidir. Her insanın bir ailesi mevcuttur. Sosyalleşme vetiresi bu ocakta başlar ve biter. Dolayısıyla aile yapısının sağlamlığı cemiyete intikal eder.

Doğu Karadeniz'de aile genellikle ana, baba ve çocuklardan kurulur. Bunlara -eğer varsa- babaanne ile büyükbabayı da katabiliriz. Bu kuruluş dar aile tipine uygundur. Ailenin evlenen çocukları kısa bir süre sonra ayrıldıkları için geniş (birleşik) aile tipine pek rastlanmaz. Bununla birlikte geçim sıkıntısı (maddi imkânsızlıklar), kan davası gibi nedenlerle -kızlar dışındaki- bütün aile fertlerinin bir arada yaşadığı da görülür. Buna en çok Yomra, Arsin, Tonya, Vakfıkebir ve Of ilçelerinin köyleri ile merkez ilçeye bağlı köylerde rastlanır.

Geçitli'de yaygın aile tipi pederşahi ailedir. Ancak köylülerin ifadesine göre çekirdek aile tipi artmıştır. Eskiden mecburi sebepler dışında bütün aile fertleri bir çatı altında toplanırken yeni durumda evlenen erkek çocuklara ayrı yaşama imkânı tanınmaktadır. Bununla beraber bazı ailelerde, en küçük oğul baba evinde yaşamakta ve babasıyla birlikte aile bütçesinden harcama yapmaktadır.

Köyde evlenme yaşının giderek yükseldiğini tesbit ettik. Yaşları 50 ve üzerindeki kişilerle yaptığımız mülakatlardan evlenme yaşının kadınlarda 12 ile 17 yaş arasında değiştiğini, erkeklerde ise 15 ile 19 arasında olduğunu öğrendik. Halbuki düğünlerine gittiğimiz gençlerin yaş ortalaması 23'ün üzerinde idi. Sebebini sordüğümüzda aldığımız cevap, "Eskiden araziler genişti, istimal edecek adama ihtiyacımız vardı. Ayrıca hasmın karşısında ezilmemek için çok erkek çocuğun olmalıydı. Şimdi ise, bu sebepler ortadan kalktı; parası olan, geçinebilecek durumda olan aileler çocuklarını evlendiriyor" şeklinde olmuştur.

Tablo 8 : 1983 Yılı İtibariyle Geçitli Köyünde
Yaş Gruplarına Göre Nüfus Dağılımı

Yıl	Yaş Grupları	Sayıları
1983	0-15	382
	15-25	424
	25-45	404
	45 ve sonrası	341

Tablo tetkik edildiğinde giderek çocuk nüfusunda bir azalmanın olduğu anlaşılacaktır. Meseleyi daha özel metodlarla tetkik ettiğimizde doktor kontrolü altında olmamakla birlikte doğum kontrolüne baş vurulduğunu öğrendik.

Of nüfus ve evlenme kayıtlarını tetkikimiz esnasında dikkatimizi çeken başka bir husus da ketum yazılan çocukların fazlalığı olmuştur. Bunun sebebi iki olabilirdi: Ya ihinal, ya da resmi nikâh dışında evlenmeler neticesinde. Eşlerin evlenme tarihleri ile çocukların doğum tarihlerini karşılaştırdığımızda ketum yazılmaların ikinci nedene dayandığını gördük. Halbuki köy muhtarına halihazırdaki nikâh akti şeklini sordüğümüzde aldığımız cevap, "Resmi ve imam nikâhının birlikte yapıldığı şeklinde olmuştur. Bundan da anlaşıldığına göre köyde yalnızca dini nikâhla evlenmeler vuku bulmamaktadır.

Aile fertleri arasındaki ilişkiler eskiye nazaran daha modern ölçülere vardırılmış; evvelce gelin-kaynana münasebetleri katı kaidelere dayalı iken giderek bu kaideler gevşemektedir.

Fırsat buldukça tatillerimi köyde geçiririm. Genellikle köyde bulunduğum zamanlar yaz aylarına rastlar. Her gidişimde mevcut erkek insan sayısının azlığı ilgimi çeker ve sayarım. 1983 yılı Ramazan ve Kurban Bayramlarında da köyde idim. Bayram Namazı'nda camide 201 kişi mevcuttu. Bayramdan 20 gün sonra saydığım da 0-15 yaş gençlerden ancak 19'u, yaşlı kesimden ise 52'si Cuma Namazında hazırды. Bundan çıkardığım netice şu oldu: Şehirle temas gençlerle yaşlılar arasındaki anlayış farklılığını da doğurmakta ve zaman zaman bu vakta yaşlı-genç çatışmasını doğurmaktadır. Gençlerin erken yaşta ekonomik bağımsızlıklarını elde etmeleri onları sosyal ilişkiler bakımından da serbest kılmaktadır. Aile içerisinde ana-babaya karşı saygı duyulmasına karşılık artık münasebetler eskisi gibi emir-komuta zinciri içerisinde değil anlaşma ve uzlaşma ile halledilmektedir. Bu durumdan yaşlılar müstekidir. Ancak "zaman böyle" deyip geçmektedirler.

Köyde umumiyetle iş-güç kadınlar tarafından görülür. Dikkat edilecek olursa çay bahçelerinde ya kadınlar veya çocuklarla birlikte yine kadınlar görülmektedir. Erkeği gurbette kendisi de çay bahçesinde para kazanan Doğu Karadeniz kadını bir bakıma ekonomik bağımsızlığını da elde etmiştir. Bu durum gelin-

kaynata ve kaynana arasındaki geleneksel otoriter yapıyı bozmuş yeni durumda yaşlılar danışmanlık vazifesini görür hale getirmiştir.

Bölgede önemli bir özellikte sülale asabiyetine verilen önemdir. Soyadların genellikle "oğlu" ile sona ermesi buna delildir. Geçitli'de beş sülale mevcuttur: 1-Gamçaloğulları, 2-Alemdar-oğulları, 3-Barharoğulları, 4-Seyidoğulları, 5-Şullualioğulları. Ak-rabalar arasındaki münasebetler hep bu sülale asabiyeti çerçevesinde çözümlenirler. 1950 öncelerinde akrabalar arası anlaşmazlıklar daha fazla iken bugün karşılıklı görüşmelerle çözümlenmektedirler. Aynı şekilde kan davasından ölen 1950'den bu yana hiç bir kimse bulunmamaktadır. Köye Cumhuriyet'le birlikte devlet otoritesinin girmesi, cemaat hayatından cemiyet hayatına geçiş vetiresinin başlaması bu durumun sebepleri arasında sayılabilir.

Köyde kapalı cemaat hayatının hüküm sürdüğü dönemlerde arazi varlığı ve yaşlılık sosyal statüyü belirleyen eh mühim unsur iken gurbetçilikten elde edilen ekonomik imkân bunu bozmuş, arazilerini istimal edebilmek için çok çocuk yapan arazi varlıklı kişiler zamanla arazi bölünmesine uğramışlar ve itibarlarını kaybetmişlerdir. Halde "paran kadar konuş" deymi daha sık ve herkes tarafından kullanılır duruma gelmiştir.

Yaşlıların ifadesine göre gelişen ekonomik durumla birlikte aile ve akrabalık bağları zayıflamıştır. Artan nüfus ve ekonomik yapının gereği olarak akrabalarından genç kuşakta birbirlerini tanımayan kişilere rastlanmakta, hısımlık ve akrabaların karşılıklı ziyaretleri ve yardımlaşmaları azalmaktadır. Eskiden iş hayatında önemli bir yeri olan imece (iğrad) ise halkın ekonomik gücü arttıkça önemini kaybetmekte ve hemen hemen tarihe karışmak üzeredir. İbn Haldun'un tabiri ile "Aile asabiyeti, sebep asabiyetine" dönüşmek üzeredir.

Tablo 9 : Karınız Size Karşı Gelse Davranışınız Ne Olur?

Cevaplar	Yaşlılarda	Gençlerde	Toplam
Boşarım	4	2	6
Döverim	14	3	17
Nasihah ederim	12	32	44
Kararsızım	30	23	53
Toplam	60	60	120

Tablo 9'un sorusuna Bayram münasebeti ile köyde bulunan fertler de muhatap olmuşlardır. Amacım şehirde cemiyet hayatı yaşayanların da eğilimini yansıtmak olmuştur. Tablo da bunu açıkça ifade etmektedir.

Örf-Adet ve Gelenekler

Doğu Karadeniz yöresi engebeli bir araziye sahiptir. Köyler birbirinden büyük vadiler ile ayrılır. Tarihi devirlerde köyler arası bağılılığı kolaylaştıracak yollar yoktu. Büyük bir mecburiyet olmadıkça köyden köye pek gidilemiyordu. Bu sebeple yüz-yıllar boyunca köyler birbirlerinden uzak koloniler halinde yaşamıştır. Bu ayrılık aynı köyde evler arasında kısmen söz konusudur. Bütün bu ayrılıklar örf-adetlerde de bir nüans yaratmıştır. Ancak bu farkların gelişen modern hayatın gereklerinde yavaş yavaş birleşmekte olduğunu müşahede etmekteyiz.

Doğu Karadeniz insanını zaman zaman bir araya getiren doğum, ölüm, düğün ve derneklerdir. Ayrıca değişen sosyal hayatın gereği olarak spor, yardımlaşma dernekleri ve kurslar da bunlar arasında sayılabilir. Herkes meşrebine uygun insanı bulur tabiri gereğince çay paralarının dağıtıldığı günlerde bar, pavyon, içkili lokantalar, kumarhaneler de diğer buluşma yerleri olarak kabul edilebilir.

Düğün Adetleri : Bölgede bir düğünün gerçekleşebilmesi için sıra ile,

- 1 - Kız isteme,
 - 2 - Nişan ve nikâh,
 - 3 - Kına gecesi,
 - 4 - Gelin alma,
 - 5 - Gelin bakma (Cumalık),
 - 6 - Yedileme
- merhalelerinden geçilir.

Eğer kızla damat adayı aynı köydense birbirlerini tanıyor demektir. Zira muhtelif vesilelerle biraraya gelmişlerdir. Ancak bunlar ayrı ayrı köylerdense belki de birbirinin yüzlerini gerdek

gecesinde görecektirler. Bununla şunu demek istiyorum. Geçitli' de evlenme görücü usulü ile yapılır. Daha doğrusu yapılırdı. Umumiyetle evlenme konusunda gençlerin de fikri sorulmasına karşılık, bu bir formaliteden ibaretti. Ancak evlenme çağına gelmiş gençlerle yaptığım mülakatlarda kullanılan bir cümle değişen durumu açıklar mahiyettedir: "Onunla babam yaşamayacak, ben yaşayacağım."

Söz kesme safhasından önceki merhale kız istemedir. İstemenin erkek tarafından yapılması şarttır. Kız istemeye gidilirken erkekler yanlarında kadın da götürürler. Eskiden söz kesimi mutlaka erkekler arasında olurdu. Şimdi ise kadınlar da götürülmektedir. Kız tarafına verilecek başlık miktarı da söz kesiminde kararlaştırılırdı. Geçitli Köyü muhtarından elde ettiğimiz bilgilere göre köyde başlık verme usulünün % 80 oranında kalktığını öğrendik. Söz kesme işlemi olumlu neticelenmişse dinamit ve tabanca atışlarıyla çevreye duyurulur veya yapılırdı. Zira katıldığım düğünlerden hiç birisinde böyle bir şey olmadı. Halbuki 1972'de katıldığım bir düğünde 20 bin liralık mermi yakılmıştı. Öğrendiğime göre Geçitli'liler halâ bu devirlerin özlemini çekmektedirler.

Köyde resmi nikâh nişandan önce yapılır. Dini nikâh gerdek gecesi icra edilir. Düğünün en hareketli ve eğlenceli kısmı kına gecesidir. Daha doğrusu düğün kına gecesi ile başlar. O gece kız evinin yakınları ile birlikte bütün köy kadınları toplanır, oyunlar oynanılır, gelinle birlikte kına yapılır.

Gelin alma günü sabahı erkek tarafı davetlilere düğün yemeği verir. Eskiden düğün yemeklerinin çeşidi çok az olurdu. Son katıldığım bir düğünde 8 türlü yemek saydım.

Güveyin traş edilmesinden sonra kız evinden gelin almaya gidilir. Yola çıkan kafile güle oynaya ve silah ata, ata kız evine doğru yaklaşır. Kız başka köyden alınıyorsa bu daha eğlenceli olur. Kızın bulunduğu köyün delikanlıları da kafileyi silahla karşılardı. Gelinin vermemek için kapıyı kilitlemek, yol kesmek gibi zorluklar çıkarır, bahşiş alırlar. Bazan iş kavgaya kadar varabilir. Fakat çoğu zaman erkek tarafı çabucak anlayış gösterir, gerekli bahşişi vererek gelini alır ve yola çıkar. Birinci Dünya Harbi'nden önce gelin at üstünde kurulan bir cibinlik içinde götürülürken şimdi özel araba ile taşınmaktadır. Gelinlik olarak kullanı-

lan çarşafın yerini modern gelinlik almaya başlamıştır. Gelin yeni evine gelince hediyelerini almadan kapının eşliğinden içeri adımını atmaz, hediyeler verilince içeri girer ve hazırlanan yere oturur. Bu sırada kucağına bir erkek çocuk konulur. Böylece daha çok erkek çocuk yapmasının temin edildiğine inanılır. Daha sonra kızın erkek kardeşi gelinin kucağına tabanca veya bıçak koyar. Bahşiş almadan da bunları almaz.

Evlenmeyi izleyen günün sabahı güveyi ve babalık (sağdıç) la birlikte çıkıp gider. Çoğu defa nereye gittiği kimseye bildirilmez. Gelin o gün tekrar tellenip duvaklanıp belli bir yerde oturtulur. Hısım, akraba ve köy halkı gelini görmeye gelirler. Herkes düğün için hazırladığı hediyesini o gün verir. Gelinin getirdiği çeyiz de o gün tek nikâhlı bir kadın tarafından açılarak içindekiler gelenlere gösterilir.

Yedileme düğünün son safhasıdır. Bir hafta sonra kızın anne ve babası damatlarını eşiyile birlikte yemeğe çağırır. Yedilemeye damat, gelin, varsa kayın veya görümce ve damadın arkadaşları ile kız tarafının gençleri katılır. Sağdıç da özel olarak çağırılır. Yedilemede kullanılan yemek takımlarının mutlaka yeni olması lâzımdır. Yedileme yemeklerinin sonunda yağda yumurta ikram etmek adettir. Yumurta birbirine benzer bir sahandan birine kırılır. Sofraya ikisi de kapalı olarak getirilir ve dolusunun damat tarafından bulunması istenir. Damadın isabetli tahmini damat için bir başarı sayılır. Yedilemenin başka bir orjinal tarafı da eniştenin tavana asılması hadisesidir. Özel yemek ve tatlıların yer aldığı akşam yemeğinden sonra gelinin genç akrabaları tarafından yakalanan güvey kalın bir iple ayaklarından bağlanır ve tavan kirişinden sarkıtılan ipin çekilip bırakılmasıyla başı aşağıda olmak üzere boşlukta hareket etmeye başlar. Bu arada şu mani kuruluşlu türküler söylenir :

Enişteyi astiler
Kuru gürgen dalına
Kaynanası yok midur
Gelsun baksun halına
Helessa, helessa!
Aldum bir okka tütün
Koydum oni havana
Eniştenun ayağı
Hemen çıktı tavana
Helessa, helessa, yessa!

Kızılağaç talinda
Kediye bak kediye
Haçan funduk yoğ idi
Ne çağırdun yediye
Helessa, helessa, yessa!

Kaynanası yoğ isa
Kayuncuğu yok midur?
Kayuncuğu yoğ isa
Balduzcuğu yok midur?
Balduzcuğu yoğ isa
Cevizcuğu yok midur?
Helessa, helessa, yessa!

Bu sırada, gelin anası damadını asılı kalmaktan kurtarabilmek için fidyeye kabilinden, fındık, ceviz vb. çerezlerle mevsimlik meyveleri sofraya dizmekle meşguldür. Çerez sofrasının istenildiği biçimde donatılması, güveyin serbest bırakılması için şarttır; ancak ayna, tarak, mendil, çakı vb. armağanlık eşyaların da istekler arasında yer aldığı sıkça görülür.

Kaynağını oldukça eski dönemlerden aldığını sandığımız bu gelenek, bugün Oğuz illerinde olduğu kadar Kıpçak illerinde canlılığını koruyan güveye eziyet çektirme töresi'nin ilgi çekici bir varyansını teşkil etmektedir. Bugünkü Başkurt Türkleri arasında geçerli "kivey örlükten öteye geçmez" (güvey tavandaki kırıştan öteye geçmez) ile bir bağdaşma içerisinde görünen gelenek, Rize ve Trabzon yöresinin etnik karakteri hakkında fikir verebilecek bir olgu niteliğini de taşımaktadır (2).

Ne yazık ki eniştreyi tavana asma geleneği bugün bu yöreden kalkmak üzeredir. Katıldığım iki yedilemede de maalesef icra edilmedi.

Düğünlerde ve eğlencelerde çalınan müzik aletleri arasında davul-zurna, kaval, tulum ve kemençeyi görmekteyiz. Kaval daha ziyade çobanlar tarafından kullanılan, daha doğrusu kullanılırdı. Düğün ve eğlencelerin esas çalgı aletleri kemençe ve davul-zurnadır. Modernleşme eğilimleri ile birlikte bunların yerini caz ve horon'un yerini de dansın aldığını görmekteyiz.

Geçitli için cazlı ve danslı düğünler henüz söz konusu değildir. Fakat katıldığım düğünlerden hiç birisinde davul-zurna ve

kemençeye de rastlamadım. Bu demektir ki Geçitli'de henüz daha bekleme ve geçiş safhası yaşanmaktadır.

Kılık-Kıyafet

Cumhuriyet döneminde kılık-kıyafet ve şapka inkılâbı ile ülkemizde bu konuda büyük değişmelerin olduğu malumdür. Artık Cumhuriyet öncesi kılık-kıyafetlerini bayramlarda ve özel günlerde milli kıyafet olarak görebilmekteyiz. Maamafih erkek giyiminde meydana gelen değişme köylerde kadın kıyafetlerine pek fazla yansımış gözükmemektedir. Yavaş yavaş şehirle temas neticesinde kırsal alanlarda asrileşmenin başlamış olduğu gözlenen bir olgu olmaktadır.

Geçitli'de kadın kıyafetleri arasında şunları saymak mümkündür :

- 1 - Baş örtüsü,
- 2 - Fistan,
- 3 - Şalvar-Don-Kilot,
- 4 - Peştemal, Keşan,
- 5 - Kuşak,
- 6 - Çarık ve renkli çoraplar.

Köyde eskiden kız çocukları 3-4 yaşından itibaren baş örtüsü takınırlarmış. Bugün köyde 15 yaşında başı açık kızlara rastlamak mümkündür. Bunlar genellikle şehirde yerleşmiş olanların ve köye ziyaret için gelenlerin kızlarıdır. Köyde yaşayan kızlarda baş örtü bağlama yaşının 7-11 yaşları olduğu söylenebilir. Zira okulda kızların başı açık bulunmaları mecburidir. Bu bir alıştırma vetiresi olduğuna göre yakın zamanda baş açıklık modasının burada da başlayacağı var sayılabilir.

Fistan eskiden oldukça uzun ve bolca dikilirken görüleni kadarıyla diz kapağını aşanlar pek azdır. Ayrıca etek modasının köyde yaygın bir vaziyette olduğu ilk anda dikkati çekmektedir.

Şalvarı bugün yaşlılar bile giymemektedir. Yaşlılarda uzun don, genç kızlarda kilot giyildiği yaptığımız anket neticesinde elde ettiğimiz bilgiler arasındadır.

Geçitli'de ilk anda milli kıyafetler arasında gözükten peştemal ve keşandır. Yörede kadınların ortak kıyafeti olan peştemal ve keşana yer yer şehire inen köy kadınlarında görmek mümkündür. Peştemal bele bağlanır, keşansa baş ve omuzlardan aşağı sarkıtılır.

Bugün kullanılmayan giyim eşyaları arasında kuşak ve çarık, renkli çorapları görmekteyiz. Yörenin yağmurlu iklimine uygun kara lastikler işte kullanılmakta, misafirlige veya şehre gidileceği vakitte kösele ayakkabılar kullanılmaktadır. Evvelce yünden dokunan çoraplar artık yerlerini çarşı çoraplarına terketmek zorunda kalmışlardır.

Erkek giyimleri üzerinde burada herhangi bir şey söylemeyi zait addediyorum. Zira şehirde giyilen her türlü kıyafete köyde rastlamak mümkündür.

Eğitim ve Öğretim

1960 öncesi köyde ilkokul mevcut değildi. Çocuklar komşu köy olan Yeniköy ilkokuluna giderlerdi. 1961 yılında köyde devletin yardımı ve köylülerin gayretleri ile iki dersanelik ve lojmanlı modern bir ilkokul yapıldı. 1960'da Yeniköy ilkokuluna devam eden öğrenci sayısı 14 iken köyde ilkokul inşa edildikten sonra okula gidenlerin sayısı hızla yükselir. Yine önceleri kız çocuklarında okula giden hiç yok iken köye okul açıldıktan sonra veliler bütün kız çocuklarını okula vermekten çekinmemişlerdir. Ancak köyde bulunan kızlardan ilkokul sonrası eğitime devam edenlerin bulunmaması köyün ortaokul bulunan en yakın nahiyeye uzak olmasına bağlanabilir. Zira İstanbul'a yerleşmiş ailelerin kız çocuklarının da çoğunlukla ilkokul sonrası eğitim ve öğretime devam ettiklerini ayrıca tespit etmiş bulunmaktayız.

Geçitli'de 1983 yılı itibariyle lise mezunu genç sayısı 35, yüksekokul mezunu 9 ve halen yüksek okulda okuyanların sayısı da 16 civarındadır. Ayrıca burada kaydedilecek bir hususta çay gelirinin önemli bir kısmının eğitim giderleri oluşudur.

Köyde okuma-yazma oranının gençlerde % 97 olmasına karşılık 45 yaş sonrakilerde % 17 olduğu muhtarca ifade edilmiştir. Bu durum gelişen sosyo-ekonomik yapının bir neticesi olmaktadır.

Din ve Ahlak

Bu konuya en son yer vermemizin sebebi yukarıda zikrettiğim hususların en fazla din ve ahlak yapısı üzerinde tahripkâr bir fonksiyon icra etmiş olmalarından dolayıdır. Ulaşım ve haberleşmenin gelişmesi ile şehirle kurulan temas, maddi yapıyla birlikte beşeri ilişkiler sisteminde meydana gelen değişmeler, örf-âdetlerin zaman içerisinde dejenere olmaya veya ortadan kalkmaya yüz tutması, hele kılık-kıyafet ve eğitimde vukua gelen yeni durum bu şekilde müesseseleştirildiği takdirde çoğunluğu kırsal alanlarda yaşayan Türk insanının din ve ahlak yapısını olumsuz yönlere sevk edebileceği endişesini taşımaktayız.

Dikkat edilecek olursa imama genellikle ibadetle ilgili konularda soru sorulmakta ticari hayatla ilgili, feraiz meseleleri sorular arasında çok az bir yer tutmaktadır.

Yaşlıların anlattıklarına göre köyde dini inançlar geçmişe oranla önemli derecede zayıflamıştır. Gençlerin yaşlılar kadar dini inanç ve geleneklere bağlı olmadıkları mulâkat ve müşahedelerden de anlaşılmalıdır. 45 ve sonrası yaş gruplarında namaz kılma ve dini vecibeleri yerine getirme oranı ortalama % 90'ın üzerinde bulunmasına karşılık, 0-15 yaş grubunda % 22,5 ve 15-25 yaş gruplarında ise % 35 civarındadır. Bu oran Saray Köy'ünde 45 ve sonrası yaş gruplarında % 80-90 arasında olmasına karşılık, 0-15 yaş gruplarında % 15 ve 15-25 yaş grubunda ise % 20 olarak tesbit edilmiştir (3).

Köyde beş vakit namaz kılma oranının düşüş kaydetmesine karşılık Cuma günleri camiin dolduğunu görmekteyiz. Ancak Cuma namazından önce imamın yaptığı vaazın gençler tarafından takip edilmediğine şahit olduk. Daha sonra gençlerden bu hareketin sebebini sorduğumuzda aldığımız cevaplardan imamın vaazlarıyla gençleri tatmin edemediğini öğrendik. Aslında bu imamların yani din adamlarının fonksiyonlarını icra etmemelerinden veya edememelerinden neş'et etmektedir. Kendisini beş vakit namaz kıldırarak sınırlayan imamlarla katedilecek yol ancak bu kadar olur.

Örneklemin ana kütleyi temsilde en zayıf olduğu konu din ve ahlak anlayışındaki durumdur. Geçitli'de henüz daha aleni oruç yenmemekte, içki içilmemekte ve kumar oynanmamaktadır. İçki ve kumar oynayan kişiler nahiye ve kazaya gitmekte, bazen

de köyden uzak mezralarda, ormanlarda içki içildiği köylülerce ifade edilmektedir. Muhtelif sohbetler esnasında elde ettiğimiz bilgilere göre ağzına içki hiç koymayan genç sayısı az bir yekün tutmaktadır. Ayrıca gençlerin birçoğu her türlü kumar oyunu ve araçlarını bildiklerini ve zaman zaman çayına, kahvesine, yemeğine, parasına oynadıklarını söylediler. Halbuki Of'a 6 km. mesafede Saray Köyünde yukarıda saydığımız hususların yer yer ve zaman zaman vuku bulduğunu görmekteyiz (4). Buna tesir eden faktörler arasında Geçitli'de TV'nin azlığı ve henüz daha etkilerinin ortaya çıkmış olmaması Saray Köyünde ise TV sayısının fazla olması sayılabilir (5).

Zikredeceğim şu vak'a köyde ahlak anlayışına ışık tutar mahiyettedir: Köy öğretmenlerinden birisinin erkek kardeşi zaman zaman ağabeyisini ziyarete gelir. Bu arada köyden bir kızla tanışır. Meseleden haberdar olan köy gençleri misafir genci dövmeye karar verirler. Ancak bu işlemden önce kızla konuşup meselenin aslını öğrenmek isterler. Gençlerden biri vazifeyi üstlenir ve kızla konuşmak için evlerine gider. Konuşmalara muttali olan kızın annesi "size ne, ben kızımı yarın O'nun peşine takar gönderirim" der ve kendi akrabasından olan genci yaygara kopartırcasına evden kovar." Bu olay hakkındaki yorumu takdirlerinize bırakıyorum.

Ticari ahlakla ilgili olarak köy imamına sorduğum şu soruya karşılık aldığım cevap da ilgi çekicidir :

Tablo 10 : Son İki Sene Zarfında İmamın Bilgisine Başvurulan Konular

Konular	Başvuranların Sayısı (Tahmini)
Oruç	35-40
Zekât	15-20
Hac	3- 5
Namaz ve Abdest	70-80
Feraiz	7- 8
Büyü ve Muska	Erkeklerde: 0, Kadınlarda: 10-15

ÖZET VE NETİCE

Çay tarımının Doğu Karadeniz'de başlangıç tarihi 1920-1922 yıllarına rastlar. Bu tarihlerden sonra 1939-1940 yıllarına kadar kendisini bölge insanı ve topraklarına kabul ettirebilme mücadelesi verir. Ancak bundan sonradır ki, yöre insanının hayatına girer ve onları tesiri altına almaya başlar.

Düzenli olarak ilk çay ekim ve dikim denemelerinin yapıldığı 1922'den 1939-1940 yıllarına kadar geçen müddet uzun bir zaman fasılasıdır. Çay yeniliğinin bu kadar genç kabulünün muhtelif sebepleri vardır: Toplumdaki sosyal sistem mukavemeleri, bürokratik engeller, metod bilmezlik ve tesislerin yokluğu bunlar arasında önemli olanlarıdır.

1983 yılı itibariyle Geçitli Köyü'nde çaydan elde edilen maddi gelir 25.000.000 liradır. Bu fert başına düşen millî gelir açısından Türkiye kırsal olan ortalamasının üzerinde bir rakamdır. Diğer taraftan İstanbul gurbetçiliği (inşaatçılık) ve son zamanlarda arap ülkelerine geçici göçlerde hesaba katılırsa Geçitli Köyü'nde yüksek bir maddi refahın mevcut olduğu kolayca gözlenmiş olur.

1.000 dönüm tapulu arazisi bulunan Geçitli Köyü'nün 1950 yılında nüfusu 801 kişi iken 1980 yılı sayımında ise 810 gözük-mektedir. Halbuki Of nüfus kayıtlarını tetkik ettiğimizde gerçek rakamın 1553 kişi olduğunu tespit ettik. Resmi sayım neticesi ile nüfus kütüğüne kayıtlı olanlar arasında 742 kişilik bir fark mevcuttur. Netice itibariyle köy nüfusunun yarısına yakın bir kısmı dışarıdadır. Buna sebepse zaman içerisinde meydana gelen arazi bölünmeleridir. Ancak yine önemli bir tesbitimiz de 1950-1960 arasında gurbette bulunanların giderek köye dönmeleridir.

Yaş çay yapraklarının taşınması için yapılan yollar köyün şehirle münasebetini artırmış, şehirleşme eğilimlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Geçitli ve dolayısıyla Doğu Karadeniz'de 1950 öncesine nazaran bu gün değişmeyen çok az şey kalmıştır.

Ulaştırma ve haberleşme durumunun değişmesi, kılık kıyafetin değişmesi, meskenlerdeki değişiklik, eğitim imkânlarının artması bunlar arasındadır.

Rol, statü ve yetki değişmeleri diye adlandırabileceğimiz sosyal değişme bugün Geçitli'de daha bariz bir şekilde gözlenir hale gelmiştir. Aile yapısı peder şahilikten çekirdek aile tipine dönüşmekte, aile fertleri arasındaki eski katı kurallar gevşemektedir. Din müessesesi; cami-cemaat ilişkilerinde lâikleşmeye yüz tutulmuş, 45 ve sonraki yaş grubunda namaz kılama ve diğer dini vecibeleri yerine getirme oranı % 97 olduğu halde, 0-15 yaş grubunda % 22,5 ve 15-25 yaş grubunda ise % 35'dir.

Ahlâk müessesesinde gözle görülebilecek değişmeler vukua gelmiş, ferdi ahlâkın yanında ticari ahlâkda da lâik ahlâkın emareleri belirmeye başlamıştır. Yeni Türk Devletinin kuruluşuyla birlikte devlet-fert ilişkileri yeni bir şekil almış, köye devlet otoritesinin girişiyle fertler arasındaki ilişkiler hukuk seviyesinde çözümlenir olmuştur.

Köyde eskiden arazi varlığı dolayısıyla nüfuslu olan kişiler statüleri ve rollerini parası olana devretmek zorunda kalmışlardır. Bu gün "paran kadar konuş" sözü köyde sık kullanılan deyim haline gelmiştir.

Geçitli'de bu gün için değişmeyen din adamlarıdır. Değişen yapıyı ne kavramak istemektedirler, ne de kavrayabilecek kapasitededirler. Gençlerin eski metodlarla kazanılamayacağı ortada iken onlar halâ camide eski usullerle hareket etmekte "biz devlet memuruyuz" deyip cami dışına taşamamaktadırlar.

Doğu Karadeniz'de fıklor yok olmaktadır. Yemyeşil ormanlarda yaratma gücüne dayalı türkü ve manilerin yerini çay bahçesinden gelen radyo veya teybin sesi almıştır. Düğünlerde kemençeci yerine teyp bu vazifeyi ifa etmekte, yer yer içkili düğünlere rastlanmakta; dolayısıyla hareketli bir oyun olan horon tatsızlaşmaktadır.

Geçitli Köyü Doğu Karadeniz yöresinin sosyo-ekonomik yapısını ve bu yapıda çay mono-kültürüne bağlı olarak ortaya çıkan değişmeleri izah edebilmek için bir örneklemdi. Bölgenin diğer kesimleri Geçitli Köyü örneği ile kıyaslandığında bu ke-

simlerde sosyo-ekonomik değişmenin daha da hızlı ve yoğun olduğu gözlenecektir.

Yukarıda zikrettiğimiz bilgiler ve olaylar muvacehesinde vaki sosyal değişmelerin olumlu ve olumsuz yanlarının da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Asıl olan bu değişmelerin ileride zararlı hale gelmemesi için toplumun maddi ve manevi yapısına devletin birlikte el atması ve birlikte kanalize etmesidir.

KAYNAKLAR

- 1) Besim, DARKOT, Karadeniz Bölgesi, Ata. Üni. İşletme Fakültesi, Ders Notları, Erzurum 1976, s. 64.
- 2) Turgut, Günay, Enişteyi Tavana Asma Geleneği, Türk Folklor Araştırmaları, Cilt 12, s. 6560.
- 3) Albayrak, Lokman, s. 16.
- 4) Albayrak, Lokman, Saray Köyü Monografisi, Yayınlanmamış Seminer, Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Erzurum 1983, s. 16.
- 5) Albayrak, Lokman, s. 16.